

LA SOCIETAT ECONÒMICA D'AMICS DEL PAÍS DE VALÈNCIA I EL SEGLE XIX

Alex Amorós Hernández

Departament d'Història de l'Art. Universitat de València

Paraules clau: Societat D'Amics del País, València, segle XIX

The «Societat d'Amics del País» in Valencia, in the context of the nineteenth century

Summary: The following text tries to analyze some of the achievements, as well as the most important changes taking place in the city of Valencia all through this period in different areas, as architecture, standarization, design, agriculture and communications. The chief points in this analysis tend to show how did one of associations in vanguard for the promotion of the advances, work in order to improve the way of life in Valencia. The archive of the «Society», as well as its so rich publications, are a complex of samples of a great value to determine some of the changes in the thought and realities of the nineteenth century. It can be seen very clearly the indirect of this «Society» to keep on, push up and promote this technical revolution. The role of this corporation made up the tapestry of this communication.

Key words: *Societat d'Amics del País, Valencia, nineteenth century*

Caldrà començar aquesta comunicació advertint d'antuvi que allò que ací es vol fer no és una rigorosa història de la Real Societat d'Amics del País de València (SEAP). L'interès de qui escriu serà, dins aquestes trobades, el de donar algunes pinzellades sobre la importància que aquest tipus d'entitats van tenir en un període de canvis vertiginosos en el món dels avenços tecnològics, científics i socials. L'objectiu seria analitzar alguns dels aspectes que són conseqüència i alhora impuls d'aquesta revolució, així com la industrialització, el disseny, la arquitectura etc.. Tampoc es vol realitzar cap inventari dels avenços tècnics que sorgeixen a la València decimonònica i que es reflecteixen en les riques fonts que la Societat proporciona.

La SEAP, com les entitats germanes creades arreu de l'Estat des del final del segle XVIII, neix amb el ferm interès de promoure les millors tècniques en els dos vessants primordials de l'economia, l'agrícola i la industrial, tot creant-se el 14 de juliol del 1776. Conscient la societat dels canvis que havien de produir-se per instal·lar el país dins els progressos que s'esdevenien en tot Europa, es promouen aquestos mitjançant publicacions periòdiques, actes socials, atorgament de premis etc... també plantejant-se debats sobre els aspectes més diversos. És la SEAP un aparador incomparable per seguir l'arribada dels grans avenços tècnics al nos-

tre país, pel seu envejable desig de conèixer-los i difondre-los. Tota aquesta tasca és va vore empentada pel fet que els projectes privats i públics impulsats dins la seua zona d'actuació havien de tenir, de forma recomanable, el seu vist i plau; vetllant així per...*cualquier descubrimiento que mejorase o la agricultura del Reino de Valencia o serviese para implantar o perfeccionar alguna manufactura concreta o fomentara la industria y el comercio*¹.

La SEAP, però, neix també amb un objectiu clar per la salvaguarda dels interessos econòmics i socials d'una determinada capa social que creant aquest tipus d'institucions pretén controlar fèrriament totes les alteracions socials que el progrés tècnic i la investigació duen darrere, dirigint-los en benefici de qui la forma. Aquesta Societat, tot i incorporar els homes enriquits ara amb les noves manufactures, manté com a veritables protagonistes els personatges tradicionalment benestants de la ciutat.

1. La industrialització

En primer lloc, entre els aspectes de la revolució tecnològica produïda al segle passat que ací es tractaran es troba bàsicament, com s'ha dit abans, el fenomen de la revolució industrial, la qual sovint es fica en dubte pel que fa al nivell valencià i al nivell espanyol. Aquest fet, aquesta negació de la revolució industrial, resulta xocant si observem, com és el cas del País Valencià, l'acompliment de tots els paradigmes històrics pels quals a altres països s'ha parlat d'una «modèlica» revolució. Des del punt de vista social sembla evident que tant en les capes benestants, burgeses, com en les obreres, els efectes diferenciadors de la revolució tècnica es feren palesos en una producció assalariada que dugué a situacions d'indubtable penúria i que obligà a la creació d'entitats benèfiques, d'ajut als desfavorits, que sota una inspiració d'arrel cristiana esdevenien obra de la part de la societat que precisament treia profit de les seues causes.

Si inicialment fou amb la inversió de capital mercantil com s'encetà cert desenvolupament manufacturer, més tard, amb la desamortització o els canvis de l'estatut de propietat, es va invertir aquest capital en l'adquisició de noves terres a l'estat. Després, la direcció dels capitals valencians es va dirigir envers la tecnologia agrícola i l'expansió de les terres cultivades així com en la millora en la comercialització dels productes. De fet, un dels elements que va impulsar la industrialització siderúrgica en la ciutat fou la producció de màquines per a l'elevació d'aigua, de maquinària agrícola en definitiva². Com exemple d'açò es pot fer esment de l'exposició que va tenir lloc a la pista Skating Garden de l'Exposició Industrial de la Fira de juliol del 1880 o del 1883.

Però, caldrà fer palès que la industrialització valenciana, en definitiva, va tenir un important creixement de la producció manufacturera rebent les inversions que necessitava. Sobre la base de la indústria tradicional, la sedera o la del moble entre d'altres, s'hi afegiren les foneries, les modernes produccions ceràmiques, etc...

La SEAP, i més concretament les seues publicacions, permeten rastrejar les petjades

¹ Aguilar (1990), 57.

² Aguilar (1990), 77.

de la industrialització decimonònica valenciana. El seu *Boletín Enciclopédico* arreplega, entre els epígrafs de producció pròpia, alguns que transcrits de publicacions espanyoles o europees permeten traure bona informació sobre avenços en l'organització i desenvolupament empresarial, és el cas de la revista *Economía del Fabricante* de la qual s'extrau un article per al dit *Boletín*, de gran profit per conèixer l'interès de la SEAP per racionalitzar les empreses i la tecnologia fabril del país alhora que per adonar-se de la mentalitat del moment en altres vessats de caire més social: *Industria. De los edificios para ella. Plan y coste de una fábrica*³.

La SEAP manté al llarg del període que ens ocupa relació constant amb els principals industrials valencians per tal de vigilar la producció i «mirar que fos de profit per al país». Parlant també en aquest aspecte a títol d'exemple es pot esmentar la fàbrica ubicada a la plaça Carlet núm.4 fins a l'any 1845-50 que es promocionava com a Fundición Valenciana de Hierro Colado y Bronce de Bofill y Compañía.. Aquesta empresa cobra especial importància amb l'impuls que duu la màquina de vapor. L'empresa del senyor Bofill rep la visita de la SEAP, i com deixa traduir allò trobat a l'arxiu, expressament per la importància que té l'empresa en la salvaguarda de la tecnologia d'arrel interior, sobre la importació de tecnologia estrangera i apaivaga la importància de la segona amb la promoció de la primera.

L'Empresa Bofill y Cía es converteix en subministradora dels nous materials per a tots els grans vessants de l'economia valenciana: per a la filatura i teixits de cotó, llana, seda, blanqueig de teles i la seua impressió; per a l'agricultura, forcats, sènies i bombes; bombes per a ús de la marina, per traure aigua dels pous; ventiladors i d'altres aparells per comprimir l'aire als alts forns; premses monetàries modernes; premses hidràuliques per extraure l'oli, el vi; molins; motors etc.... Tots aquestos elements venen relacionats com eines que es fabriquen, tot i que siga per encàrrec, al mateix establiment, la qual cosa dóna una idea de la seua importància i capacitat estratègica.

En aquest sentit la relació esmentada anteriorment entre l'empresa Bofill i la SEAP sembla molt estreta pels escrits trobats a l'arxiu de la Societat amb totes dues entitats com a protagonistes. L'exemple de l'empresa valenciana serveix per valorar la situació social de la industrialització valenciana i la difusió i relació que les empreses havien de tenir amb la SEAP per desenvolupar-se, sota l'abric de la legislació legal. Precisament el senyor Bofill per establir-se a la ciutat demana a la Societat que aquesta delegue una comissió perquè avalue les seues instal·lacions el 10 de juliol del 1845⁴.

Altres aspectes seran però cabals en el foment de la industrialització valenciana entre ells, i fora l'ordre purament tecnològic però amb forta repercussió en ell, l'alliberament de càrregues fiscals que atenallaven el desenvolupament de les indústries a l'àmbit estatal. Sobre aquest punt la Societat redacta el 1870 una *Esposición al S. A. el Regente el reino por la Sociedad Económica, sobre el Decreto del 30 de Marzo, reformando tarifas y Reglamentos para el impuesto u cobranza de la contribución industrial*⁵ tot i reivindicant un sistema impositiu que permetera el desenvolupament industrial escaient.

³ *Economía del fabricante*, (1850), 141, citat a *Boletín Enciclopédico de la RSEAP* VI. 174.

⁴ Arxiu de la SEAP. C-115-II.

⁵ *Boletín Enciclopédico de la RSEAP*. XV. (1870), 22.

El tema de les fonts d'energia, que necessàriament havien d'abastar les indústries valencianes, també estigué present en el pensament dels membres de la Societat. La font d'energia habitual a València, com a d'altres indrets del País Valencià i especialment palès és el cas d'Alcoi, era l'energia hidràulica. Amb l'entrada en el joc de la màquina de vapor els problemes de carburant creixen tan allunyats com estaven de la ciutat els recursos necessaris. Aquest problema té un reflex immediat en el *Boletín* ja el 1855, dins la relació dels premis que havien d'incentivar la cerca d'aquestos recursos: *Merecerán en este genero la especial preferencia de la Sociedad para conferir premios, aquellos productos que constituyan una nueva industria para el país. Aquellos en que se de empleo a nuevas materias, o en las que se haga un nuevo uso de las ya conocidas*⁶.

Un altre text que pot aclarir l'interès de la Societat pel canvi de legislació industrial i la cerca de fonts de carburants és l'expressiu text que apareix el 1840 al *Boletín*, on a més d'aquestos dos elements sorgix una clara autoestima per la posició del desenvolupament industrial valencià en el marc peninsular⁷.

La SEAP a més a més ofereix premis directes per empreses que s'instal·laren a la ciutat, això sí dins aquelles especialitats que es consideraven capdavanteres en el procés d'industrialització. A títol d'exemple servixen les convocatòries, ja esmentades anteriorment, on la comissió d'indústria i arts de la Societat atorgaria el 1841 uns premis a aquelles indústries que vingueren a cobrir les mancances tecnològiques i industrials de la ciutat⁸.

La SEAP es mostrà alhora sensible durant tota la seua existència amb els nous avenços tecnològicoindustrialmentals que es produïen a l'estranger, i es convertí el seu *Boletín* en un autèntic manual per a industrials i estudiosos on aquestos avenços, que al segle XIX es succeïen vertiginosament, es difonien efectivament. De nou es citarà un exemple, com és el cas de la difusió del sistema Volta en el treball industrial dels metalls en fred. En aquest sentit el text del qual es fa esment fa palès l'interès que la Societat té en les possibilitats que els nous invents donen al consum en massa dels béns manufacturats, no només per un altruista interès divulgador dels profits de la societat moderna sinó per les expectatives de benefici que atorgava els industrials valencians. Sobre aquesta innovació el *Boletín* en definitiva manifesta: *Trabajo de los metales en frío: Nuevos procedimientos: hasta ahora la pila de Volta no había sido más que un instrumento de física... por medio de la pila han llegado a aplicar sobre todos los metales el oro, la plata, el cobre, el plomo, el estaño, el níquel y el zinc en capas de grueso que se quiere, con una completa adherencia y con suma facilidad y Baratura. Según los resultados atestiguados por la Acad. de ciencias, es de esperar que muy pronto bajará el precio del dorado y plateado, de suerte que estos objetos estén al alcance de las fortunas más escasas*⁹.

Amb tot, allò que sí que resta palès amb la consulta dels principals mitjans que la So-

⁶ Boletín Enciclopédico de la RSEAP IX. (1855), 48.

⁷ Boletín Enciclopédico de la RSEAP. I. (1940), 24.

⁸ Arxiu RSEAP. (1941), C-104, nº14.

⁹ Boletín Enciclopédico de la RSEAP, T.II. (1842), 120.

cietat fica a l'abast és el protagonisme que a la València decimonònica té el debat i el dilema entre la València que es vol desenvolupar amb grans inversions en el vessant agrícola, especialment en allò que fa als cítrics i altres productes d'alta rendibilitat i una ciutat que també vol incorporar-se a una industrialització que s'assenta, com s'ha explicat abans, sobre la base de les manufactures tradicionals. Una ciutat amb una riquesa agrícola tal que provoca comentaris però un pèl exagerats d'Inglis a *València qualsevol persona ociosa té el menjar assegurat*¹⁰. La industrialització valenciana i per tant la tecnificació que aquest procés demana de forma irrenunciable va anar sempre a remolc del sector agrícola. Aquest sector primari assoleix unes grans inversions de capitals creixent vertiginosament al llarg del segle, per a l'extensió dels cultius, la tecnificació de les explotacions i de la distribució comercial. Calia abastar un mercat cada cop amb major demanda i més internacionalitzat. El pes agrícola va servir per a què els capitals valencians d'arrel agrícola que es pagaven per les terres desamortitzades marxaren del país sense reinvertir-se en la indústria que tantes mancances d'inversions tenia¹¹.

La pròpia SEAP transmet aquesta visió dual de la societat valenciana. El seu recolzament a la modernització del país és la base del seu funcionament, però caldrà no oblidar que el seu naixement al final del segle XVIII va ser degut bàsicament a la cerca de millores agrícoles, sota l'hègira dels fisiòcrates francesos, Quesnay i Turgot, i l'agrarisme clàssic de les classes benestants valencianes. El *Boletín* de la SEAP reproduïx sovint articles que tot i essent respectuosos amb el tema industrial traspuen la seua base fisiòcrata¹². Tot i això, fent palesa aquesta dualitat, la Societat va crear el 1778 la seua pròpia Escola Industrial.

2. Noves demandes per a una nova època

Les branques de desenvolupament industrial i tècnic que es desperten dins la Societat són moltes i diverses. Una de les més importants, pel que suposa de canvi de mentalitat i de sistema de treball, és la preocupació de la SEAP pel desenvolupament de tècniques de dibuix i disseny adequades a les noves demandes industrials que emergien aleshores. Els processos industrials demanaven un producte que d'antuvi garantira tot el possible la rendibilitat de la inversió en manufactures, cada cop més «en sèrie» i amb major quantitat de producció. En definitiva, la nova tecnificació demanava d'una major racionalització del sistema productiu, i ja aleshores el disseny es preveia com un element cabdal d'aquesta. El concepte d'estandardització de l'enginyer-arquitecte francès Durand esdevé molt important per al seguit de nous invents en els processos productius que es produeixen, havent d'omplir uns mercats que cada cop tenen una major demanda, i d'uns empresaris que també desitgen a pujar els seus beneficis. Aquesta mentalitat funcionalista rau al pensament industrial, i viatjarà cap els terrenys de les arts plàstiques i de l'arquitectura. Els principis vitals són la conveniència, economia i el

¹⁰ Citat per Sanchis Guarner (1972), 449.

¹¹ Sanchis Guarner (1972), 448.

¹² El *Agricultor Español*, recollit en el *Boletín Enciclopédico de la RSEAP*. VI. (1850), 113.

més important: la supeditació de les formes a la utilitat del producte, siga aquesta del tipus que siga, i als materials emprats per a la seua fabricació. Aquestos nous plantejaments xocaren sovint amb la mentalitat de certs teòrics espanyols que dubtaven d'aquest funcionalisme en algun dels vessants dits abans¹³.

La SEAP arreplega bons testimonis sobre aquest aspecte de la nova tecnificació i es pronuncia generalment a favor de les possibilitats que el nou sistema productiu tenia. Així el *Boletín* acull un article ben aclaridor de la mentalitat esmentada, i que es reproduïx per l'interès indubtable d'allò que traspua:

Escultura mecánica. Watt, dice Mr. Arago en su elogio de este, consagró los últimos momentos de su vida a la construcción de una máquina destinada a copiar rápidamente y con una fidelidad matemática las piezas de estatuaria y escultura de todas dimensiones. Hemos hecho observar ya la maravillosa máquina de grabar y esculpir de Mr. Collas que figuraba en la Exposición. Una buena máquina acaba de ser inventada por un mecánico francés, por Mr. Dutel joven. Nosotros no conocemos la máquina de la que se sirve Mr. Dutel pero en vista de los productos obtenidos no puede dudarse ni la realidad ni la importancia de su descubrimiento. Estatuas pequeñas y grandes, simples o compuestas, transformadas de grandes a pequeñas y de pequeñas a grandes dimensiones, han salido de la máquina no perfectas, no finas, pero con toda la verdad posible de expresión, y no dejando de ser por ser intachables mas que la belleza que da el cincel. Hasta ahora el estatuario y el escultor, cuyos productos en nuestros monumentos y en nuestras casas no son solamente de adorno, sino objetos cuya vista eleva o consuela nuestras almas; no han trabajado más que para los ricos o para los reyes¹⁴.

Aquesta producció en sèrie de moltes de les manufactures que abans es realitzaven de forma artesanal feien pujar el nombre de persones que podien gaudir dels nous «béns de consum». Aquestos béns de producció en massa duren emparellats, entre altres fenòmens, la desaparició de certa exclusivitat social en el gaudiment de productes que com els artístics ara podrien ser fruites per un ampli percentatge de la població¹⁵.

El disseny industrial manté un progrés constant al llarg del segle. Els estudis de geometria, aritmètica i d'altres ciències esdevingueren imprescindibles per la proliferació de productes en metall o per la creixent presència de màquines en les empreses. Calien càlculs precisos que feren minvar els riscos de les inversions empresarials realitzades.

La SEAP, conscient d'aquestes necessitats, promourà textos i activitats de difusió de les ciències i arts necessàries, com ara la delineació¹⁶. Sobre l'interès que desperta la for-

¹³ Aguilar (1990), 37.

¹⁴ *Moniteur Industrial*, recollit al *Boletín Enciclopédico de la RSEAP I.* (1840), 120.

¹⁵ Ramírez (1992), 18-20.

¹⁶ *Anales de la SEAP* (1876), 72-77.

mació en el dibuix, dibuix entès com a primer pas envers el disseny o l'esmentada delineació és ben aclaridor algun fragment de la publicació Anales¹⁷.

La necessitat de protegir l'ensenyament d'una branca específica del dibuix empena la Societat a atorgar premis als alumnes de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles¹⁸. Allò ajudava alhora a potenciar uns tipus d'estudis que, monopolitzats per la dita Acadèmia, la SEAP volia «dirigir» cap als vessants veritablement modernitzadors del país, en una modesta versió decimonònica de la I+D actual.

La fotografia, els avenços de la qual eren seguits minuciosament per la Societat, esdevenia un altre d'aquests sistemes multiplicadors i multidifusors de les novetats, tant importants per a una societat en constant canvi. Tot això permet portar a col·locació un text molt interessant que es va publicar al *Boletín* de la SEAP el 1846. El seu valor no rau en la magnitud del projecte que descriu, es troba però en la posada en relació dels progressos tècnics, en tots els camps, i les noves necessitats creades per la revolució econòmica i social del segle XIX. Aquest text que es reproduïx no tracta de forma acurada els aspectes tècnics del projecte però esmenta tres dels punts claus del segle: rapidesa, estalvi i filantropisme, tot plegat, utilitat: *Torres de gran elevación construidas de hierro forjado y propias para el establecimiento de faros, telégrafos etc..— la utilidad de los faros no necesita demostrarse, pues en el día todos los países civilizados, y especialmente Francia y la Inglaterra, hacen los mayores sacrificios por multiplicar estos establecimientos, que pueden con propiedad llamarse filantrópicos. Si no se han establecido faros en todos los puntos de nuestra costa en donde debieran colocarse, consiste principalmente en el coste que ocasionan, y en las dificultades que muchas veces presenta su construcción. El vencer estos inconvenientes por un nuevo sistema que a la estabilidad necesaria reuna rapidez en la ejecución, y facilidad para elevarse a grandes alturas y economía en la construcción, será sin duda un servicio importante para la navegación marítima*¹⁹.

Una de les manifestacions que sovint s'han vingut a relacionar amb la revolució científicotècnica del darrer segle d'una manera més directa ha estat l'evolució soferta per l'arquitectura. Els avenços metal·lúrgics que des del segle XVIII s'esdevenien capgiren moltes de les grans màximes teòriques de la creació arquitectònica. Aquesta disciplina, com tantes altres, sofreix els canvis que la revolució provoca, i la incorporació dels nous materials, especialment el ferro colat, donarà un aire nou a les noves construccions que repercutirà, no sense entrebancs, a una evolució estètica dita funcionalista.

A València la inclusió del ferro en l'arquitectura sols esdevindrà de forma socialment acceptada al final del segle XIX. La consideració del ferro com element constructiu es dona ja als inicis dels anys 40, més però per un sentit de prestigi, *objeto caro y precioso*²⁰,

¹⁷ Boletín Enciclopédico de la RSEAP, V. (1849), 448.

¹⁸ Boletín Enciclopédico de la RSEAP VI (1850), 31.

¹⁹ Boletín Enciclopédico de la RSEAP IV (1846), 81.

²⁰ Simó (1973), 66.

que per les seues veritables aportacions tecnològiques i constructives²¹. Amb tot, els progressos produïts en les construccions valencianes d'aleshores amb empreses com La Maquinista Terrestre o la Marítima Valenciana no són suficientment importants com per desenvolupar a la ciutat una veritable mentalitat arquitectònica moderna, i es prefereixen de fusta més que de ferro les cobertes per als grans espais²². València és el contrapunt de les teories de Daly que creixen a d'altres ciutats europees, segons les quals els nous edificis sorgits de les noves necessitats constructives, a l'abric dels canvis produïts per la revolució industrial, havien de tenir com a base de la seua construcció els mateixos nous materials que la dita revolució propiciava. A ben segur que l'especificitat de la mentalitat benestant valenciana i les particularitats del fenomen industrial ací desenvolupat fan que les construccions amb ferro i cristall, amb nous materials, no arribaren de forma coherent, diguem «normal», fins a final de segle.

Aquest interessant contrast es pot exemplificar mitjançant el fet que es rebutjaren per part de l'ajuntament projectes per cobrir amb estructures de ferro, d'Almunia i De la Torre o el de l'arquitecte Camaña, el mercat valencià de Sant Cristòfol el 1869 alhora que el senyor Montagud encarrega a l'empresa arrelada a València Bartle y Cía els treballs d'una coberta de ferro per a un teatre que s'anava a instal·lar a Madrid. Aquest text és d'un gran interès pel que fa a la mentalitat arquitectonicotècnica de la València decimonònica: *Guillermo Bartle y Compañía constructores de toda clase de obras de hierro, establecidos en esta ciudad camino de Ruzafa extramuros, tiene el alto honor de exponer a la real Sociedad económica de Amigos del País.. Que habiendo contratado con el Exmo. Sr D. José de Montagud Gargallo de Madrid los trabajos de pisos y armaduras de una gran cubierta de nueva construcción, todo el hierro batido, para el teatro de su propiedad en la calle de Alcalá, y encontrándose estos terminados y la armadura en estado de examinar su efecto en los talleres de los exponentes, invitan á esta sociedad se dignen nombrar una comisión de la Sección de Industria para inspeccionar los mencionados trabajos. Gracia que no dudamos merecer considerando la estimación y orgullo que esta corporación tiene en los adelantos del país, y de la cual nos felicitamos...que se nos adjudicara uno de los premios que tan inteligentemente distribuye*²³. No és menys interessant, per altra banda, la resposta de la SEAP²⁴.

A la vista d'aquest exemple es podria parlar de les diferències que separen València d'altres indrets a l'hora d'emprar les aportacions dels nous materials. El contrast teòric no rauria en les diferències de progrés tecnològic, i per tant en la menor capacitat de València, sinó en la diferent mentalitat social que marca el gust de les classes dominants de la ciutat, les que òbviament encapçalen les novetats constructives. València apostava per la banda tradicional i no per la novetat tecnològica de l'arquitectura, en molts casos és l'Acadèmia de Sant

²¹ Simó (1973), 41.

²² Benito (1983), 27.

²³ Arxiu Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València. (1872), C-186-II.

²⁴ Arxiu SEAP. (1872), C-186-II

Carles la que ve a dirigir l'arquitectura valenciana, convertint el Neoclassicisme en el primer dels historicismes estètics²⁵.

En definitiva aquesta ha estat una visió d'allò que l'anàlisi de la SEAP pot aportar al coneixement històric d'un segle. Els aspectes són molts i ací se n'han triat només alguns dels més destacats, amb una relació directa i indirecta respecte a la revolució tècnica que el segle veu créixer i de la qual la Societat és magnífic testimoni.

Bibliografia

- AGUILAR CIVERA, I. (1991), «Industrialització i arquitectura». En: AA.VV. *Arqueologia Industrial. Actes del primer congrés del País Valencià*, València, Centre d'Estudis d'Història Local, Diputació de València, 93-119.
- AGUILAR CIVERA, I. (1990), *El orden industrial en la ciudad*, València, Diputació de València.
- ARMENGOL Y CORNET, P. (1970), *Memoria de la organización del patronato industrial...*, València.
- BENITO GOERLICH, D. (1983), *La arquitectura del eclecticismo en Valencia*, València, Ajuntament de València.
- HERNANDO, J. (1989), *Arquitectura en España 1770-1900*, Madrid, Cátedra.
- NAVASCUÉS, P. (1973), *Arquitectura y arquitectos madrileños del siglo XIX*, Madrid, Sociedad de Estudios Madrileños.
- NAVASCUÉS, P. (1980), «Arquitectura de la Ingeniería, Ingeniería de la Arquitectura», *Revista CAU*, 67, 49-63.
- PEVSNER, N. (1975), *Historia de las tipologías arquitectónicas*, Barcelona, Gustavo Gili.
- PIQUERAS, J.A.; SEBASTIA, E. (1991), *Agiotistas, negreros y partisanos*, València, I.V.E.I.
- RAMÍREZ, J.A. (1992), *Medios de masas e historia del arte*, Madrid, Cátedra.
- SANCHIS GUARNER, M. (1972), *La ciutat de València. Síntesi de d'Història i Geografia Urbana*. 5a. ed. València, Ajuntament de València.
- SIMÓ, T. (1973), *La arquitectura de la renovación urbana de Valencia*, València, Albatros.
- THOMPSON, E.P. (1989), *La formación de la clase obrera en Inglaterra*, Barcelona, Crítica.

²⁵Simó (1976), 66.